

ЗМІНА «ГЛОБАЛЬНИХ» ПАРАДИГМ ЯК ШЛЯХ ПОСТУПУ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРИ

Постановка проблеми. Слід зазначити, що на шляху поступу культури зміни насамперед торкнулися самого поняття «парадигма». В античну епоху це поняття використовувалося як граматичний термін. І лише наприкінці минулого століття загальноживаним стало розуміння терміну, запропоноване Т. С. Куном. З того часу за допомогою терміну «парадигма» у культурології та мистецтвознавстві визнаються великі культурні епохи: від архаїчної до сучасної.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській та зарубіжній науці дослідженнями феномену культури займається велика кількість філософів та культурологів. На деякі з них автор посилатиметься у тексті статті.

Мета статті — дослідити через зміну «глобальних» парадигм шлях світової культури від античності до сьогодення.

Викладення основного матеріалу дослідження. В античності поняття «парадигма» позначало зразок словозміни, який відбиває варіювання форм одного слова. Традиційний спосіб розгляду цих форм у латинській і давньогрецькій граматиці полягав у розподілі іменників і дієслів та в їхній класифікації за типами відмінювання. Результати опису кожного типу заносилися у таблицю — парадигму, до якої слід було звертатися, аби отримати уявлення про форми різних членів одного типу. Класична граMATика встановлювала, таким чином, не правила, але моделі створювання форм, пропонуючи їх кінцевий набір у вигляді списку.

Термін «парадигма» (від давньогрецьк. *paradeigma* — приклад, зразок) задля визначення сукупності методів і прийомів, якими користується та чи інша наукова спільнота, об'єднана загальною науковою або філософською ідеологією, на відміну від інших спільнот, об'єднаних іншою ідеологією, вперше був використаний американським істориком, філософом і методологом науки Томасом С. Куном. За його дефініцією, парадигма — «визнані всіма науковими досягненнями, які протягом певного часу дають науковому співтовариству модель постановки проблем та їхніх рішень» [1, с. 11].

Т. Кун використав термін «парадигма» у двох різних значеннях (соціологічно-му та як зразок досягнень минулого): у першому випадку він позначив у такий

спосіб сукупність переконань, цінностей, технічних засобів, характерну для членів одної спільноти; у другому — він виокремив один з елементів цієї сукупності, аби використати його як модель (приклад), що здатен замінити експліцитні правила при розв'язанні наукових проблем [1, с. 11].

Загалом, науковою парадигмою сьогодня вважають одну або кілька фундаментальних теорій, що отримали широке визнання і протягом певного часового відтинку спрямовували наукові дослідження. Таким чином, робота вченого є роботою у рамках конкретної парадигми. Вона полягає, зокрема, у доповненні, уточненні та поглибленні сформульованих «парадигмальних» принципів, у їхньому поширенні на нові предметні сфери.

Формування нової парадигми починається за умови виникнення «аномалій» — проблем, що їх науковці не здатні пояснити та вирішити у рамках наявної парадигми. При цьому, перехід від однієї парадигми до іншої триває десятки і навіть сотні років. Т. Кун назвав цей «перехідний» період «науковою революцією» — часом, коли «фахівець не може більше уникати аномалій, що руйнують наявну традицію наукової практики, коли починаються нетрадиційні дослідження, які врешті-решт приводять усю наукову галузь до нової системи приписів (commitments), до нового базису для практики наукових досліджень» [1, с. 23].

Іншими словами, зміна парадигм — це процес зміни методів, засобів та, часом, об'єктів дослідження. Наразі вирізняються чотири глобальні «парадигмальні» зсуви: «емпіричний», «еволюціоністський», «циклічний» та «плюралістичний».

За твердженням російського філософа, соціолога, політолога Леоніда Іоніна, формуванню еволюціоністської парадигми передували емпіричні дослідження культури, що проводилися у сфері етнографії та етнології. Отримані знання про звичаї, вдачу, способи життя різних народів у період, зазвичай позначений як «передісторія» або «доісторія» науки, дозволили здійснити першу систематизацію цих знань. Подальше наукове «еволюціоністське» пояснення вже спиралося на дані емпіричних досліджень, переосмислюючи їх на теоретичній основі. Наслідком стало розуміння людством того, що «історія і культура, бог і релігія, їхній спосіб життя і соціальний порядок, взагалі весь їх соціокультурний світ — лише один з багатьох, причому аж ніяк не безумовно найкращий з можливих світів» [2, с. 31]. Дві світоглядні революції — коперніканська та фрейдіанська — позбавили людину статусу «вищої істоти» та права претендувати на винятковість свого місця у світі. А завдяки антропологічній революції об'єктом дослідження стають не тільки «чужі», а й власна культура. Розуміння факту множинності культур позбавило кожен окрему культуру права вважати себе центром і вищим ступенем соціокультурного розвитку.

Значний внесок у цьому напрямку зробив німецький філософ, культуролог, фольклорист, письменник і мислитель Йоганн Готфрід Гердер. У праці «Ідеї до філо-

софії історії» він подає спільну історію розвитку людства як органічний еволюційний процес, як самовдосконалююче ціле. Гердерівська програма передбачає детальніше описання культур і народів, аналіз різних культур як варіантів пристосування людини до навколишнього середовища, пізнання власної культури через пізнання інших культур.

Згідно з Гердером, людська історія починається з історії розвитку природи, є її продовженням, поступово досягаючи вищих ступенів. Останньою ланкою в цьому процесі стає людина. Саме культура відрізняє людину від тварин. Гердер докладно аналізує феномен культури, підкреслюючи, що в ній присутні дві складові — надприродна сутність та історична причина розвитку окремого явища. Основним елементом культури, на думку філософа, виступає мова, «адже кожна мова є сосудом, в якому відливаються, зберігаються і передаються ідеї та уявлення народу» [3, с. 298]. Разом із мовою формуючими рисами культури є держава, родина, релігія, мистецтво, наука тощо. Культура, у свою чергу, надає людині «форми» чи, навпаки, спотворює її. «Якщо людина живе серед людей, то вона вже не може відмовитися від культури <...> традиція захоплює її і формує її голову, і формує члени її тіла. Яка культура, наскільки податливий матеріал, від цього залежить, якою стане людина, який вигляд прийме вона» [3, с. 232].

Гердер розглядає суспільний розвиток в історико-географічному ключі. Він послідовно аналізує групу культурно-історичних регіонів, звертаючи увагу на природні умови і народні традиції. Йому належить ідея «первинної» концепції нації — нація, перш за все, це етнічна і культурна спільність. Характер нації визначається чинниками, які формують стиль життя та трудові звички, — це клімат, географія, природне середовище. Філософ стверджує, що кожен регіон має специфічні культурні риси, які, з одного боку, підкреслюють його оригінальність, а з іншого — подають його як етап розвитку людської культури взагалі. Кожній нації, за Гердером, притаманний свій «народний дух», що відображений у піснях, міфах, легендах, і є для даного народу джерелом усіх форм творчості. Нації — це «природні», або органічні спільноти, які сягають корінням у старовину, й існуватимуть, поки існує людство.

Описуючи різні нації, Гердер не залишає поза увагою й слов'янські народи. «Для Гердера слов'яни стали об'єктом зачарування і захоплення, а їхні особливості й характер найкраще можна було пізнати за допомоги таких нових дисциплін, як антропологія і фольклор» [4, с. 430]. У «Щоденнику моєї подорожі в 1769 році» Гердер виділяє Україну поміж іншими народностями: «Україна стане новою Грецією. Прекрасне небо, під яким живе цей народ, його радісне життя, його музична вдача і родюча земля колись прокинуться; з безлічі дрібних диких племен, якими також були колись греки, постане гречна (*gesittete*) нація, а її межі сягатимуть Чорного моря і звідти далі по всьому світу. Угорщина, ці народи, а також землі

Польщі й Росії належатимуть до цієї нової цивілізації (Kultur); з північного заходу цей дух пошириться по всій Європі, яка поринула у сон, і зробить її служницею (dienstbar) цього духу» [4, с. 431].

Культурологічні ідеї Й. Г. Гердера справили значний вплив на становлення цієї області гуманітарного знання. Історизм в дослідженні культури дозволив побачити її складну сутність та став спробою виявити її справжні закономірності, сприяючи формуванню методів її осягнення.

Гердерівське розуміння культури розвинули представники німецького романтизму Йоган-Фрідріх Шіллер, Фрідріх Вільгельм Шеллінг, брати Август Вільгельм та Фрідріх Шлегелі. Розглядаючи культуру як антропологічний феномен і надаючи важливого значення індивідуальним рисам різних культур, вони, разом з тим, поклали початок порівняльно-історичному дослідженню культури, аналізуючи єдність процесів розвитку людства.

Наступною, вже повноправно науковою парадигмою, стала еволюціоністська парадигма, характерними ознаками якої був метод порівняльного аналізу різних культур, зіставлення європейської культури з попередніми, насамперед примітивними, культурами, використання ідеї розвитку культури, яка трактувалася в природничому ключі (попередні стани культури розглядаються як причина появи наступних). Основні концепції представників еволюціоністської парадигми базовані на ідеях єдності людського роду та однаковості розвитку культур, які проходять шлях від простого до складного; психологічного обґрунтування явищ суспільного устрою і культури залежно від психологічних властивостей індивіда. Культурні феномени розглядалися ними у філософсько-психологічному ключі. «Людина на відміну від інших живих істот позбавлена специфічних видових реакцій. У тварин реакції на стимули зовнішнього середовища формуються за інстинктивними програмами, специфічними для кожного виду. Саме ці програми відсутні у людини» [2, с. 22]. Людина компенсує власну «недостатність» за допомогою культури, яка є засобом пристосування і підкорення природи.

Найвидатніші представники еволюціоністської парадигми: Герберт Спенсер, Едвард Тейлор, Джеймс Джордж Фрезер, Адольф Бастіан, Шарль Летурно, Льюїс Генрі Морган. Велике значення для розвитку еволюціоністської парадигми мала концепція англійського філософа і соціолога Г. Спенсера, який обґрунтував універсальний характер закону еволюції. За його твердженням, виникнення різних форм культури обумовлено природними потребами людей та особливими умовами життєдіяльності. Дослідник вважав, що політичні потреби та інститути, література, наука і мистецтво виникають тільки після задоволення «нагальних» потреб — в їжі, житлі, одязі, захисті оселі. Розвиток культури, за Г. Спенсером, був однолінійним: від «дикості» до сучасного суспільства. В історії людства він розрізняв два суспільні типи із відповідними до них типами культури: войовничий і промисловий

(в основі якого лежить розвиток розуму і техніки), й наголошував на тому, що удосконалення цивілізації веде до переходу людства від першого типу суспільства до другого. Зі зміною суспільства відповідно змінюється і людина.

Еволюціоністська теорія розвитку культур принесла всесвітню популярність англійському історичу Е. Тейлору, який вперше ввів в етнографію антропологічний принцип дослідження. Дослідник, на основі зібраних ним матеріалів з життя «варварських» народів, визначив загальні закономірності еволюції, відкрив повторювальність в явищах культури, застосував прийом типологічних порівнянь, який в подальшому увійшов як елемент до порівняльно-історичного методу. За Е. Тейлором, сутністю історичного процесу є еволюція, основана виключно на об'єктивних законах розвитку. Е. Тейлор досліджував духовну культуру й одним з перших запропонував визначення культури як сукупності духовних явищ (знань, вірувань, мистецтва, моралі, звичаїв, засвоєних людиною певної спільноти), почав розглядати релігію як феномен, що розвивається. Важливим внеском Е. Тейлора в антропологію стало дослідження феномену «первісного анімізму» як вихідної форми релігії. Можна виділити наступні еволюціоністські ідеї Е. Тейлора: прогресивний поступальний розвиток людської культури від первісного стану до сучасної цивілізації; людина є частиною природи і розвивається за її загальними закономірностями, тому всі люди однакові за своїми психологічними й інтелектуальними задатками, у них присутні однакові риси культури, а розвиток відбувається схожим чином; відмінності народів не обумовлені расовою приналежністю, а є лише різними щаблями розвитку культур народів; спадкоємність і взаємозв'язок культур різних народів; культура складається зі знань, вірувань, мистецтва, моральності, законів, звичаїв та інших здібностей і звичок, засвоєних людиною як членом суспільства.

Основними розробками еволюціоністської парадигми стали: ідея єдності людського роду, однаковість і однолінійність розвитку культури, психологічне обґрунтування явищ спільнот, суспільного ладу і культури. Ця парадигма внесла істотний вклад у пізнання культурної реальності та історії людства, у розуміння людської природи, функцій культури, закономірностей її розвитку. Завдяки їй культура знайшла певну цілісність, була систематизована і впорядкована. Л. Юнін стверджує: «Багато праць представників еволюціоністського напрямку не втратили свого пізнавального значення і донині. Завдяки їм культура, яка до того розсипалася калейдоскопом розрізнених картинок, позбавлених видимого сенсу і єдності, знайшла певну цілісність, була систематизована і впорядкована, хоча саме ця її систематичність, певною мірою нав'язана, стала однією з головних причин зміни парадигм у вивченні культури» [2, с. 25].

Основою циклічної парадигми став перехід від вивчення культурних констант, що існують у більш-менш незмінному вигляді у всіх культурах і тим самим дають можливість говорити про культуру взагалі, до ідеї різноманіття культурного

оформлення людиною свого існування і відмінності різних культур. Предметом культурологічного дослідження виявилася не культура людства загалом, але конкретні культури. Культурно-філософською основою такого роду досліджень в емпіричних науках про культуру стали циклічні теорії культурного розвитку — послідовність фаз зміни і розвитку культури, які сліднують закономірно одна за одною, завершують свій цикл і занепадають.

Першим концепцію циклічного розвитку культури виклав італійський філософ Джамбаттіста Віко, який вважав, що кожний народ проходить окремий цикл свого розвитку, який включає три епохи: дитинство, або бездержавний період, де провідна роль належить жерцям; юність, для якої характерне формування держави; зрілість людського роду, де відносини між людьми регулюються совістю та усвідомленням свого обов'язку. Формою правління в цей період є монархія або демократична республіка. Досягнувши вищого ступеню розвитку, люди знову падають на нижчий. Дж. Віко, досліджуючи кожен з періодів історії, вказує на необхідну обумовленість мови, політики, права, моралі та мистецтва типом тієї епохи, в якій живуть народи. Дослідник вважав, що культурою і суспільством рухає не «чистий розум», а народна мудрість як синтез волі та інтелекту, свідомості та душі.

Концепція циклічного розвитку дістала подальшого розвитку у працях Миколи Яковича Данілевського, Освальда Шпенглера, Арнольда Джозефа Тойнбі, Льва Миколайовича Гумільова. Всі культурні цілісності це — «історичні індивідуальності», які мають власний життєвий цикл, вважали дослідники. На відміну від еволюціоністської парадигми циклічна розглядає кожну культуру окремо, незалежно від її місця на еволюційній «драбині», без поділу культур на «примітивні» та «високорозвинені»: у кожній культурі є власна структура та закономірності функціонування.

За такого підходу до розгляду та оцінювання культури унаочнилася необхідність нового теоретичного аналізу культури, можливість і необхідність з'ясування, чому саме ці ідеї, цей світогляд, ця міфологія характерні для окремої культури, як вони там функціонують, як сполучаються із середовищем, де ця культура виникла. Новою науковою парадигмою, яка докорінно змінила погляд на культуру, стала плюралістична парадигма. Її прихильники виходили з ідеї плюралізму, множинності та різноманіття культур. Їхня увага була певною мірою перенесена з дослідження і аналізу культури як такої, з вивчення загальних, постійних елементів, властивих культурі взагалі, на аналіз відмінностей між культурами, на вивчення незалежних одна від одної етнорегіональних культур.

Плюралістична наукова парадигма стала відображенням цілей та методів гуманітаристики початку ХХІ ст. «Плюралізм в підході до культур став знаком настання нового етапу не тільки в науці про культури, а й у політиці, і в ідеології. Між тим, провідна ідея «деєвропоцентризациї культури» не могла минути безслідно. Це був новий культурний шок, домірний за масштабами із культурним шоком на зорі циві-

лізації, який призвів до відкриття самого поняття культури» [2, с. 32]. «Кожна культура самодостатня, твердять представники нового гуманітарного напрямку, і являє собою комплекс цінностей, стандартів і норм, що взаємообумовлюють і визначають один одного. Культура — завжди продукт складної історії міжкультурних змішань і взаємодій, наступності і розривів. Але це не заважає самим представникам культури сприймати її як цілісність і судити про свої дії, зокрема про свободу цих дій, за критеріями, властивими культурі як такій, але не за тим, наскільки суб'єктивно пережита свобода відповідає надкультурним (або міжкультурним) нормам» [2, с. 193].

Висновки. Пліуралістична парадигма дає можливість розглядати українську культуру як окремий дослідний простір, визначаючи спільні точки та лінії, наприклад, з європейською культурою, мірою необхідності для більшої ґрунтовності умовиводів. Згідно з нею, культурні процеси в Україні початку минулого століття здаються відокремленими. Натомість, об'єктивний погляд на ці процеси відзначить потужний потяг українських культурних діячів до використання європейських соціокультурних набутків, переважно доби модерну. Отже мета формування об'єктивної картини буття національної культури зазначеного часового відтинку вимагає перманентного виходу за межі власне українського культурницького простору.

Література

1. Кун Т. Структура научних революцій [Текст] : с ввідной статъей и дополнениями 1969 г. / Т. Кун. — М. : Прогресс, 1977. — 300 с.
2. Ионин Л. Г. Социология культуры [Текст] : учеб. пособие для вузов / Л. Г. Ионин. — 4-е изд., перераб. и доп. — М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004. — 427 с.
3. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества [Текст] / И. Г. Гердер ; пер. с нем. и примеч. А. В. Михайлова. — М. : Наука, 1977. — 703 с. — (Серия «Памятники исторической мысли»).
4. Вулф Л. Винайдення Східної Європи : Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва [Текст] / Л. Вулф ; пер. з англ. С. Біленького. — К. : Критика, 2009. — 592 с.

Юлія Раєвська. Зміна «глобальних» парадигм як шлях поступу світової культури

Анотація. У статті розглянуто процес зміни парадигм — як процес зміни методів, засобів та, часом, об'єктів дослідження. Автор, спираючись на теорію Т. С. Куна та його однодумців у науці, вирізняє чотири глобальні «парадигмальні» епохи: «емпіричну», «еволюціоністську», «циклічну» та «пліуралістичну». У першому випадку акцентована ідея «множинності культур», у другому — трактування процесу культурного розвитку у «природному» сенсі, «циклічна» парадигма характеризується як теорія «культурних констант». Насамкінець автор доходить висновку, що «пліуралістична» парадигма уможливає розгляд української культури водночас як окремого дослідницького простору та частини загальноєвропейського мистецького ареалу.

Ключові слова: глобальна парадигма, об'єкт дослідження, культурний поступ, еволюція, національна культура.

Юлія Раєвська. Смена «глобальных» парадигм как путь развития мировой культуры

Аннотация. В статье рассматривается процесс смены парадигм — как процесс смены методов, способов и, иногда, объектов исследования. Автор, исходя из теории Т. С. Куна и его единомышленников в науке, выявляет в тексте четыре глобальные «парадигмальные» эпохи: «эмпирическую», «эволюционистскую», «циклическую» и «плюралистическую». В первом случае акцентирована идея «множественности культур», во втором — трактовка процесса культурного развития в «природном» ключе, «циклическая» парадигма охарактеризована как теория «культурных констант». В заключение автор делает вывод о том, что «плюралистическая» парадигма дает возможность рассматривать украинскую культуру как отдельное исследовательское пространство и одновременно как часть общеевропейского художественного ареала.

Ключевые слова: глобальная парадигма, объект исследования, культурное развитие, эволюция, национальная культура.

Julia Raevska. «Global» paradigm changing process as the worldwide culture way of evolution

Summary. Paradigm changing process as the methods, the ways and sometimes the research objects changing process was examined in the abstract. According to T. C. Kuhn and his scientific confederates' theory, the author determined in the text four global paradigmatic epochs: «empiric», «evolutional», «cyclic» and «pluralistic». In the first case «cultural multitude» idea was accented, in the second — the cultural development process was interpreted in the «naturalistic» way. The «cyclic» paradigm was characterized as a «cultural constants» theory. At the end the author made a conclusion about the «pluralistic» paradigm's ability to consider Ukrainian culture as the separate space for research and simultaneously as the European artistic areal part.

Keywords: global paradigm, research object, cultural development, evolution, national culture.